

TOMISLAV MARASOVIĆ

REGIONALIZAM U RANOSREDNJOVJEKOVNOJ ARHITEKTURI DALMACIJE

UDK 726.5 (497.13 Dalmatia) »7/11«
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

Dr Tomislav Marasović
Y — 58000 Split
Filozofski fakultet

Nasuprot tumačenju starohrvatske arhitekture pojavom tzv. slobodnih oblika, koji su — prema Karamanu — nastali u perifernoj dalmatinskoj sredini bez jačih vanjskih utjecaja, a kao rezultat vještine domaćih majstora u presvođivanju manjih prostora,¹ nastojao sam u nekoliko svojih radova, uključujući i morfološki pregled ranosrednjovjekovne arhitekture, pokazati da predromaničke crkve u Dalmaciji karakteriziraju jasno definirani arhitektonski tipovi,² koji u relacijama opće umjetnosti ranoga srednjeg vijeka pokazuju stanovite specifičnosti dalmatinske makroregije.³ U zaključku tog istog rada upozorio sam i na pojave koje očito dokazuju postojanje regionalnih tipova u dalmatinskoj predromanici, odnosno na lokalne morfološke uzore i njihovu ulogu u širenju oblika na određenom teritoriju, s napomenom da u nekim slučajevima ne treba isključiti ni mogućnost djelovanja majstorskih radionica, koje su na užem području gradile crkve istoga tipa.⁴

Od tih početnih napomena i nekih prvih postignutih rezultata u proučavanju regionalnih karakteristika ranosrednjovjekovnog graditeljstva u Dalmaciji, među kojima u prvom redu valja ubrojiti definiranje južnodalmatinskog kupolnog tipa,⁵ trebalo bi ubuduće pristupiti sustavnije istraživanju problema regionalizma, na koji naša starija historiografija umjetnosti, općenito uzevši, nije obraćala dovoljno pozornosti.

¹ L. j. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930.

² T. Marasović, *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji*, Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split 1978, 4—129.

³ T. Marasović, *Carattere regionale dell'architettura dell'alto medio evo in Dalmazia*, Il Bruneschi, Studi e contributi dedicati a Piero Sanpaolesi, Firenze 1982, 34.

⁴ T. Marasović, *Prilog morfološkoj klasifikaciji*, 98.

⁵ T. Marasović, *Regionalni južnodalmatinski tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka*, Beritićev zbornik, Dubrovnik 1960.

To isto pokazuju i rezultati proučavanja ranosrednjovjekovne skulpture tog razdoblja, kojoj su tek Petriciolijeva istraživanja (1960. g.) prvi put odredila stilsko-geografske cjeline,⁶ a posljednjih godina Rapanićevim⁷ i Jakšićevim⁸ radovima naslućene su i pojedine majstorske radionice.

Ovim radom želio bih učiniti još jedan korak naprijed u istraživanju regionalnih posebnosti u srednjovjekovnom crkvenom graditeljstvu Dalmacije i definirati barem neke od regionalnih tipova odnosno pokušati protumačiti njihovu pojavu. Morfološka istraživanja, naime, pokazala su postojanje većeg broja tipova u predromaničkoj arhitekturi tog područja,⁹ koji su u mnogim slučajevima vezani uz određeni užji ili širi geografski prostor.¹⁰

Regionalna obilježja poznata su i u drugim geografskim područjima i ona dolaze do posebnog izražaja u romaničkom razdoblju, kad se — da upotrijebim termin starije historiografije umjetnosti — formiraju arhitektonske i skulptorske »škole«,¹¹ odnosno kad se, prema tumačenju novije historiografije, formiraju posebne umjetničke »oblasti«.¹²

U ranome srednjem vijeku regionalne karakteristike u arhitekturi manje su izrazite (ali i manje istražene); one su ipak poznate u Evropi i širem mediteranskom i bliskoistočnom prostoru od Armenije do Španjolske. Izrazite regionalne značajke pokazuje armensko srednjovjekovno graditeljstvo od 7. do 11. st.,¹³ regionalne tipove susrećemo u Italiji u različitim razdobljima između antike i romanike,¹⁴ a u karolinško doba razvijen je u asturskom području Španjolske oko Ovijeda specifični arhitektonski tip.¹⁵

Za predmet našeg istraživanja regionalnih obilježja u ranosrednjovjekovnoj umjetnosti Dalmacije četiri arhitektonska tipa čine se posebno zanimljivima, jer pružaju mogućnost da se na njihovim primjerima uoče različiti uvjeti nastanka određenog arhitektonskog oblika i njegova širenja u zoni svoje rasprostranjenosti. To je u prvom redu jednobrodni tip na otoku Braču kao veoma podesan primjer proučavanja rasprostranjenosti jednostavnog longitudinalnog oblika na užem, geografski ograničenom prostoru. Na relativno ograničenom području dvaju sjeverodalmatinskih otoka i podvelebitskog kopna javlja se jednostavni centralni tip crkvice kružnog, četvrtastog ili pravokutnog tlo-

⁶ I. Petricioli, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb 1960.

⁷ Ž. Rapanić, *Razvitak skulpture u Dalmaciji od 6. do 9. st.* (disertacija), Zagreb 1982.

⁸ N. Jakšić, *Majstor koljanskog pluteja*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 8, Split 1984.

⁹ T. Marasović, *o. c.*, bilj. 2.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ A. Michel, *Histoire de l'art*, I, Paris 1905 (1930), 454. i d.

¹² E. Kubach, *Baukunst der Romanik*, u: E. Kubach — P. Bloch, *Früh und hochromanik*, Baden-Baden 1964.

¹³ J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, I—II, Wien 1918; *Architettura medievale armena*, Roma 1968.

¹⁴ P. Toesca, *Storia dell'arte italiana dalle origini alle fine del secolo XIII*, I, II, medioevo, Torino 1927.

¹⁵ P. De Palol, *Španija, Umetnost ranog srednjeg veka*, Beograd 1976.

crta, koje su presvođene kupolom, a ne nalazimo ga u drugim dijelovima istočnojadranskog primorja. Šesterokonzni tip zastupljen je s osam dosad poznatih predromaničkih crkava, koncentriranih u zadarskoj i splitskoj regiji. Konačno, jednobrodni kupolni tip zastupljen je s velikim brojem sačuvanih crkava između Boke kotorske i Omiša, pa predstavlja pogodan primjer proučavanja rasprostranjenosti istog arhitektonskog tipa na širem prostoru južnojadranske makroregije. To su veoma karakteristični, ali ne i jedini tipovi predromaničkog graditeljstva u Dalmaciji, uzeti ovdje kao pogodni primjeri za proučavanje fenomena regionalizma.

U pristupu istraživanju regionalizama nameću se pitanja općenito vezana uz pojavu dotičnog arhitektonskog tipa i njegove difuzije u užoj ili široj regiji. Prvo se pitanje odnosi na ulogu naručioca, a ono uvjetuje istraživanje općih i lokalnih društveno-političkih prilika radi sagledavanja mogućih utjecaja svjetovnih i crkvenih vlasti, proučavanje kulta radi utvrđivanja eventualnog značaja crkvenog titulara u difuziji nekog arhitektonskog oblika, te druga istraživanja vezana uz vanjske činioce.

Druga grupa pitanja zahvaća činioce vezane uz dotično zdanje, a odnosi se u prvom redu na projekt i projektanta, odnosno izvođača. S time je vezano i istraživanje u pravcu mogućeg određivanja prototipa u lokalnim, regionalnim ili pak širim okvirima. Proučavanje tog problema nužno vodi k analizi tlocrta, metrološkim i drugim istraživanjima, analizi prostora, ispitivanju konstruktivnog sustava, arhitektonskih detalja i dekorativnih dijelova neke građevine. Ovdje spada i analiza izvedbe, pa usmjerava proučavanje na ispitivanje sličnosti ili istovjetnosti tehnike gradnje, uporabe obrade kamena, veznog sredstva, žbuke i drugih građevnih elemenata, što su ovisni i o lokalnim geološkim uvjetima.

Osnovni uvjet za takva istraživanja je podrobna, analitička obrada graditeljskog nasljeđa, zasnovana na iscrpnoj monografskoj obradi pojedinih objekata,¹⁶ koju bi trebalo sustavno provoditi. To, međutim, ne znači da već i sada ne možemo početi s barem nekim zaključcima, koji se, među ostalim, odnose i na regionalna obilježja, a koja analitička obrada može dopuniti ili ispraviti.

Dosadašnja obrada dopušta neke zaključke koji se odnose na četiri spomenuta arhitektonska tipa, na primjerima kojih se može pokušati odgovoriti barem na neka od upravo iznesenih pitanja.

PRVI PRIMJER: JEDNOBRODNI TIP NA OTOKU BRAČU

Predromaničke crkvice na otoku Braču predstavljaju jednu od najvećih regionalnih koncentracija građevina istog oblika na užem geografskom području u ranosrednjovjekovnom graditeljstvu Dalmacije. Donedavno gotovo sasvim neistražene, prvi su put u cjelini prikazane

¹⁶ Usp. prve sveske serije »Dokumentacija graditeljskog nasljeđa« (J. Marasović, T. Marasović, M. Marasović, Crkva sv. Trojice u Splitu, Split 1970).

u Domančićevu pregledu srednjovjekovne umjetnosti Brača,¹⁷ kojim sam se koristio i pri izradi svog morfološkog pregleda.¹⁸

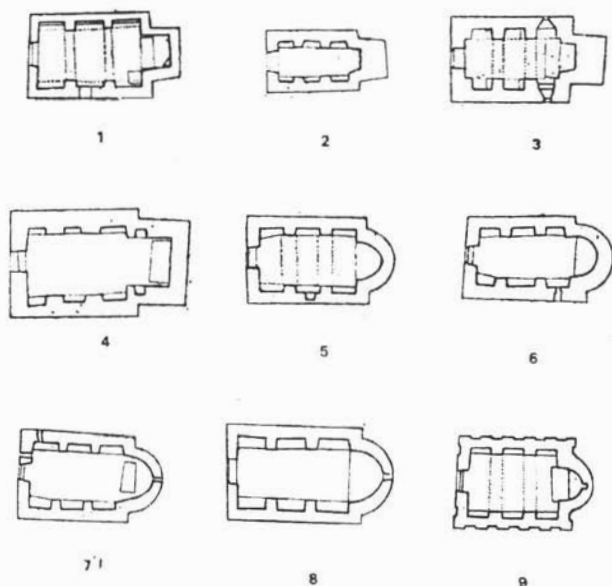
Ovdje spadaju:

1. Sv. Kuzma i Damjan na Smrčeviku, pravokutnog tlocrta s apsi-dom izvana pravokutnom, a iznutra polukružnom. Crkva je presvođena bačvastim svodom i raščlanjena nišama na unutrašnjim ploham bočnih zidova.

2. Sv. Nedjelja (izvorno sv. Marija) kod starog, porušenog naselja Gradac ima u osnovi isti oblik.

3. Sv. Martin nad Bobovišćima također ima isti oblik glavnog prostora, ali je apsida polukružna izvana i iznutra.

4. Sv. Duh u Skripu izvorno je pripadao istoj tipskoj varijanti, ali je naknadno dograđenim brodovima pretvoren u trobrodnu crkvu.

Tab. I

Jednobraodne predromanične crkvice na Braču: 1. sv. Ilija kraj Donjeg Humca (prema R. Bužančiću), 2. sv. Toma kraj Gornjeg Humca (D. Domančić), 3. sv. Klement kraj Praznica (D. Domančić), 4. Svi Sveti u Mošujama (R. Bužančić), 5. sv. Juraj u Straževiku (R. Bužančić), 6. sv. Nedilja kraj Graca (R. Bužančić), 7. sv. Kuzma i Damjan na Smrčeviku (D. Domančić), 8. sv. Martin kraj Bobovišća (D. Domančić), 9. sv. Juraj kraj Nerežišća (R. Bužančić)

¹⁷ D. Domančić, Srednji vijek, *Brački zbornik*, 4, Supetar 1960; Isti, Graditeljstvo ranog srednjeg vijeka na Braču, *Brač u ranom srednjem vijeku*, Povelja 1984.

¹⁸ T. Marasović, Prilog morfološkoj klasifikaciji, 43–52.

5. Sv. *Toma* kraj *Nasela* između Gornjeg Humca i Selaca ima isti jednostavni longitudinalni, bačvasto presvođeni prostor, ali je apsida izvana i iznutra pravokutna.

6. Sv. *Mihovil* nad *Dolom* ponavlja isti oblik, opisan pod 1. i 2, ali s dvjema pojasnicama, koje pojačavaju bačvasti svod.

7. Sv. *Juraj* u *Straževiku* kraj Gornjeg Humca ponavlja oblik s polukružnom apsidom, ali je svod također riješen s pojasnicama.

8. Sv. *Ilija* zapadno od *Donjeg Humca* ponavlja oblik s pravokutnom apsidom, pa je zbog toga apsida polukalota riješena s pomoću trompi. Bačvasti svod i ovdje podržavaju pojasnice.

9. Sv. *Klement* kod *Pražnica* pripada istoj varijanti.

10. Sv. *Juraj* kraj *Nerežišća* pripada varijanti s polukružnom apsidom i s unutrašnjim pojasnicama, ali predstavlja jedini primjer ove skupine na Braču, gdje su i vanjske plohe raščlanjene plitkim nišama.

11. Sv. *Ivan* u *Bolu* ima specifično rješenje krova, kojemu je povišen srednji dio.¹⁹ (Istoj varijanti jednobrodnih građevina pripadaju još crkve sv. *Mihovila* u *Igranima* i na otoku *Sušcu*.)

Ranosrednjovjekovne crkve na Braču nisu preciznije datirane od uobičajenog šireg vremenskog okvira 9—11. st., koji se u nekim slučajevima proširuje i na romaniku 12. st. Stoga je veoma teško sve te građevine pripisati istoj majstorskoj radionici, što bi se možda moglo pretpostaviti samo za stanovit broj veoma srodnih crkvice, koje pokazuju identičan način gradnje (u Smrčeviku, Gradcu, Naselima). Bračke crkvice posvećene su titularima koje općenito susrećemo u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji, naročito uz manja naselja, u poljima i na uzvisinama, pa njihovu pojavu ne možemo tumačiti ni nekim posebnim kulturnim specifičnostima.

Objašnjenje fenomena bračkog tipa jednobrodnih crkvice treba zato tražiti u određenim povijesnim zbivanjima, koja su uvjetovala i sam geografski smještaj građevinama, o kojima je riječ. Ako, naime, razmotrimo »spomeničku« topografiju kasnoantičkog i srednjovjekovnog Brača, lako ćemo uočiti da su starokršćanske crkve smještene uglavnom oko antičkih naselja na sjevernoj obali (Sutivan, Postira, Povlja i dr.), dok su spomenute ranosrednjovjekovne crkvice locirane u najvećem broju u jugoistočnom dijelu otoka oko najstarijih srednjovjekovnih naselja (Gradac, Selca, Straževik, Gornji Humac, Pražnice), a neke i u središnjim i zapadnim dijelovima otoka (Dol, Škrip, Nerežišća, Donji Humac, Bobovišća).

Starokršćanske građevine uz sjevernu obalu, koje su zajedno sa samim naseljima gravitirale velikom vjerskom i urbanom središtu — Saloni, nemaju tipoloških sličnosti s ranosrednjovjekovnim građevinama.²⁰ One na svoj način dokumentiraju prvi val kristijanizacije sta-

¹⁹ Najnovija istraživanja u toj crkvi otkrila su značajne ostatke kasnoantičke građevine. Nalaze je samo ukratko spomenuo J. Belamarić, Tiskani proslav izložbi »Brač u ranom srednjem vijeku«, Povlja 1984.

²⁰ I. Fisković, O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Solti, *Arheološki radovi i rasprave*, VIII—IX, Zagreb 1982.

novništva otoka Brača, što — isto kao i arhitektonske forme — dolazi iz Salone i zahvaća u osnovi romansko stanovništvo toga kraja.

Ranosrednjovjekovne crkvice na Braču, naprotiv, vezane su uz drugi etnički sastav (koji je između ostalog dokazan i lingvističko-toponomastičkim istraživanjima²¹) i uz drugi val pokrštavanja otoka. U historiografiji otoka Brača naseljavanje se pripisuje Neretljanima iz Paganije, koji su se prebacili iz susjednog kopna na istoku, ili pak, što se čini vjerojatnijim, preko istočnog dijela otoka Hvara i u jugoistočnom dijelu Brača stvorili oko Graca svoja prva naselja.²² Kako su Neretljani pripadali onim slavenskim plemenima, koja su među posljednjima primili kršćanstvo tek u posljednjoj četvrtini 9. st., to se pojava brojnih ranosrednjovjekovnih građevina od 11. st. nadalje može dovesti u vezu s kristijanizacijom novog slavenskog pučanstva, pa taj proces naseljavanja treba sasvim izdvojiti u etničkom, religijskom i urbanističko-arhitektonskom smislu od starijih romanskih naselja, orijentiranih na Salonu.

Iako nema povijesnih podataka o nastanku građevina ovog tipa, najveći broj objekata mogao bi se datirati u 11. st. ili čak u početak 12. st., jer se pojedini elementi nekih crkava već približuju romaničkim formama. Imajući tu okolnost na umu moglo bi se pojavu bračkih jednobrodnih crkvice povezati s razdobljem obnovljene Neretljanske kneževine, koje počinje slabljenjem bizantske uloge na istočnom Jadranu poslije cara Bazilija II (957—1025), a traje još i u 12. st.²³

Jednostavni longitudinalni tip crkvice, presvođenih bačvastim svodom i pokrivenima dvostrešnim kamenim krovom vjerojatno je najviše odgovarao prirodnim uvjetima i tehničkim mogućnostima najstarijih slavenskih stanovnika otoka Brača, a njihove se crkvice i morfološki vezuju uz karakteristični arhitektonski tip, koji je općenito zastupljen na neretljanskom području, pa ga i danas nalazimo na Makarskom primorju, na Pelješcu i na pokojem od južnodalmatinskih otoka.²⁴

Samo se jedna među crkvicama tog razdoblja tipološki izdvaja, jer uz sve opisane karakteristike jednobrodnog tipa ima još i četverostranu kupolicu po sredini svoda. To je crkva sv. Nikole kod Selaca, koja

²¹ P. Šimunović, *Toponimija otoka Brača*, Supetar 1982.

²² D. Vrsalović, *Povijest otoka Brača*, Supetar 1968.

²³ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1975.

²⁴ T. Marasović, *Prilog morfološkoj klasifikaciji*, 46; I. Fisković, *Tri srednjovjekovne crkvice na Pelješcu*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 19, Split 1972; N. Bezić-Božanić, *Srednjovjekovni spomenici Makarskog primorja*, *Makarski zbornik*, I, 1971.

Tab. II

Jednobrodne predromaničke crkvice na Braču: 1. sv. Kuzma i Damjan na Smrčeviku, 2. sv. Ilija kraj Donjeg Humca, 3. Svi Sveti u Mošujama, 4. sv. Klement kraj Pražnica, 5. sv. Juraj u Straževiku, 6. unutrašnjost crkve sv. Ilije kraj Donjeg Humca. Fototeka Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu

1

2

3

4

5

6

predstavlja nešto pojednostavljenu i manje raščlanjenu varijantu crkve sv. Petra u Priklu u Omišu, najznačajnije građevine ranosrednjovjekovnog razdoblja na neretljanskom području, podignute u samom središtu Neretljanske kneževine. Ta građevina i njezin varijantni oblik na Braču pripadaju karakterističnom južnodalmatinskom kupolnom tipu, o kojemu će kasnije biti govora.^{24a}

DRUGI PRIMJER: JEDNOAPSIDNE CENTRALNE GRAĐEVINE U SJEVERNOJ DALMACIJI

Za razliku od jednostavnog longitudinalnog tipa, koji je tako karakterističan za otok Brač, najjednostavniji centralni oblik nalazimo u sjevernoj Dalmaciji. Četiri crkvice, koje pripadaju istom arhitektonskom tipu, što ga karakterizira centralni prostor (kružnog, četvrtastog ili pravokutnog tlocrta), presvođen kupolom, te jedna polukružna apsida na istočnoj strani, nalaze se na sjevernodalmatinskim otocima Dugom otoku i Ižu i na podvelebitskom kopnu u naselju Rovanjska.

Sve crkvice tog tipa pojedinačno je istražio Petricioli,²⁵ a usporedno su prikazane i spomenutoj morfološkoj klasifikaciji predromaničke arhitekture u Dalmaciji.²⁶ Ovdje im navodim samo osnovne podatke:

1. *Mali Iž*, na otoku *Ižu*, crkva sv. *Marije*. Sačuvana je gotovo u cjelini, ali joj je dograđen zapadni dio. Jednostavnog je kružnog tlocrta, presvođena kupolom; na istočnoj strani je polukružna apsida.

2. *Savar* na *Dugom otoku*, crkva sv. *Pelegrina*. Također je kao i prethodna spomenuta crkva skoro potpuno sačuvana s naknadno dograđenim zapadnim dijelom, ali je danas bez apside. Nad četvrtastim prostorom diže se kupola, a prijelaz iz kvadratne na kružnu osnovu kalote riješen je i trompama, koje su i na vanjštini obilježene malim krovčićima na četiri ugla.

3. *Telaščica* na *Dugom otoku*, crkva sv. *Viktora*. Ostala je samo u donjim dijelovima zida, koji pokazuju tlocrt gotovo identičan crkvi sv. *Pelegrina*, s time što su ostaci polukružne apside ovdje sačuvani. Analogno Sv. *Pelegrinu* može se i ovdje pretpostaviti ista svodovna i krovna konstrukcija.

4. *Rovanjska*, pod *Velebitom*, crkva sv. *Jurja*. Izvorna ranosrednjovjekovna građevina potpuno je sačuvana unatoč dogradnji na zapadnoj i sjevernoj strani. Nedavnim restauratorskim radovima opet je naglašen njezin prvobitni oblik.²⁷ Prostor pravokutnog tlocrta presvođen je

^{24a} Najnovija istraživanja crkve sv. Mihovila nad Dolom pokazala su da i tu crkvu treba svrstati u skupinu jednobrodnih građevina s kupolom, jer su u njoj pronađeni tragovi kupole. Usp. J. Belamarić, Tiskani proslav, bilj. 19.

²⁵ I. Petricioli, Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom Otoku, *Starohrvatska prosvjeta* (dalje *SHP*), III/3, Zagreb 1954; *Isti*, Rotunda u Malom Ižu, *Peristil*, 4, Zagreb 1961; *Isti*, Crkva sv. Jurja u Rovanjskoj, *SHP*, III/8—9, Zagreb 1963.

²⁶ T. Marasović, Prilog morfološkoj klasifikaciji, 24—27.

²⁷ Radove koji još nisu objelodanjeni vodio je Zavod za zaštitu spomenika kulture u Zadru pod vodstvom P. Vežića.

kupolom, a prijelaz od pravokutne na elipsastu kalotu i ovdje je riješen trompama. Na istočnoj strani je polukružna apsida.

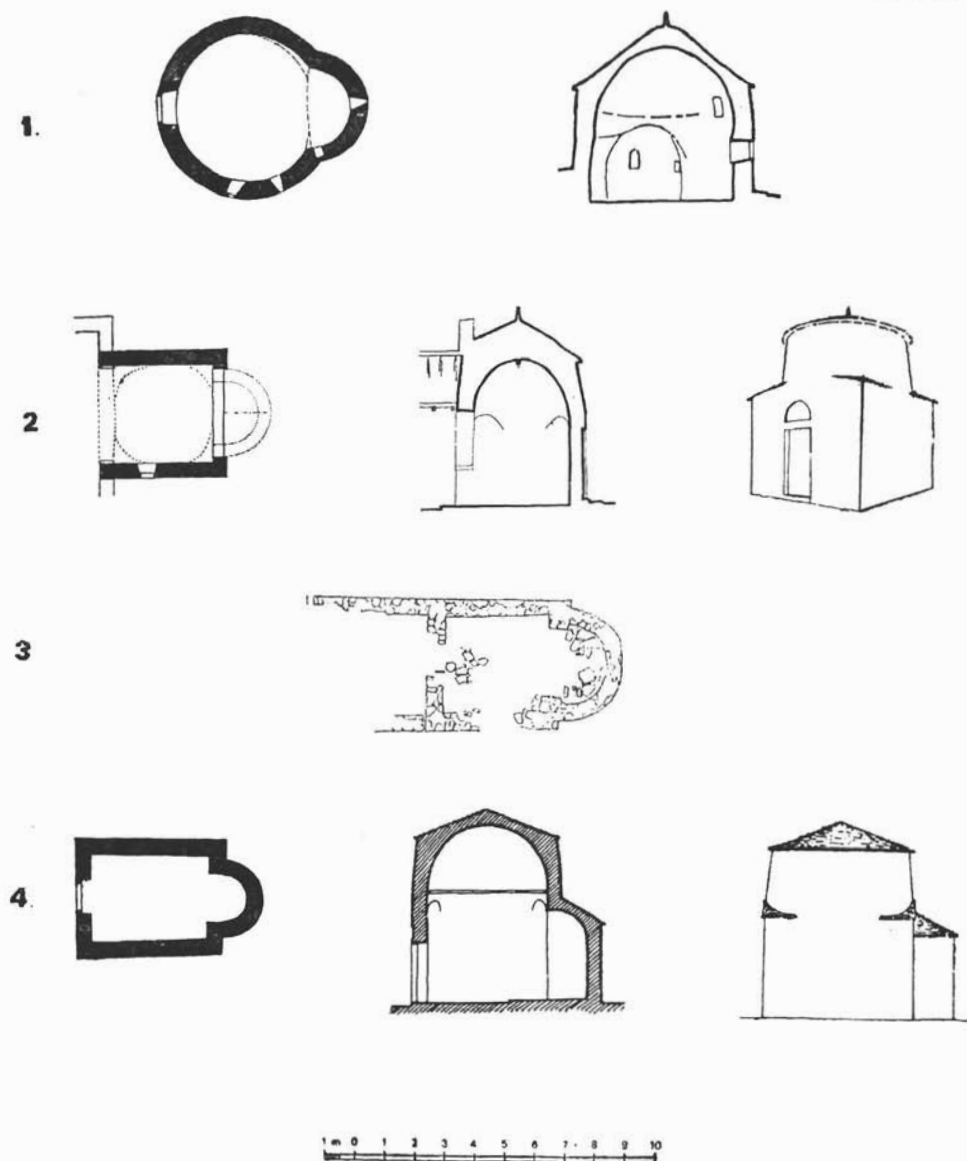
Sve građevine spomenute skupine, koje se datiraju u šire vremensko razdoblje 9—11. st., podudaraju se u dimenzijama i osnovnom obliku (i izuzetkom kružne varijante na Ižu, koja je i nešto većeg dijametra), načinu gradnje i konstrukciji. Kako su sve one koncentrirane u užoj regiji dvaju sjevernodalmatinskih otoka i nedalekom kopnu, može se i u ovom slučaju smatrati da se radi o lokalnom arhitektonskom tipu.

U ovom slučaju nisu nam, barem zasad, poznati ni politički ni vjerski događaji, koji bi izravno utjecali na formiranje tog tipa, pa se taj fenomen čini najlogičnijim dovesti u vezu sa Zadrom kao jakim upravnim i političkim središtem Dalmacije, kojem su u ranom srednjem vijeku gravitirala i naselja kojima su pripadale spomenute crkvice, odnosno utjecajne dijeceze odakle su dolazili poticaji i uzori u gradnji sakralne arhitekture. Najmonumentalnija centralna građevina predromaničke arhitekture u Dalmaciji je crkva sv. Donata u Zadru, koja je sigurno postojala već početkom 9. st.,²⁸ pa je mogla biti uzorom naručiocima i majstorima drugih crkava, osobito onima podignutim u gravitacijskom području Zadra. Usporedbe zadarskog Sv. Donata s crkvicama centralnog tipa na zadarskim otocima pokazat će doduše ne samo razlike u dimenzijama nego i u samom tlocrtu. One su nastale iz prostorne raščlanjenosti karolinške rotunde u odnosu na jednostavnost centralnog prostora spomenutih malih crkvice, ali će isto tako pokazati i podudarnost u osnovnoj zamisli centralnog crkvenog korpusa, nad kojim dominira kupola, a kojemu se na istočnoj strani nadovezuje znatno manji volumen apside.

Mala naselja na Ižu, Dugom otoku, i u Rovanjskoj zacijelo nisu mogla, niti su za to imala potrebe, ostvariti gradnju jedne tako monumentalne rotunde kao što je Sv. Donat u Zadru, ali su svojim skromnim mogućnostima mogli osigurati takav kulturni prostor, koji po osnovnoj arhitektonskoj zamisli podsjeća na taj mogući graditeljski uzor. U povijesti arhitekture, uostalom, nisu nepoznati takvi primjeri izravnog preuzimanja samo osnovne zamisli iz određenih prototipova i modificiranje konačnog rješenja prema vlastitim željama i mogućnostima. Tako, na primjer, jedna druga monumentalna centralna građevina, tipološki slična zadarskom Sv. Donatu, postaje upravo u predromaničkim neposrednim uzorom za gradnju jedne druge katedrale. Na osnovi povijesnih izvora, poznato je, naime, da je Teobald, biskup iz Arezza, uputio 1026. g. majstora Maginarda, veoma učenog u arhitektonskom umijeću (*arte architectonica optime erudito*), da u Raveni prouči sakralne građevine.²⁹ Taj je majstor, inspirirajući se crkvom sv. Vitala (*exemplar Sancti Vitali adduxit*), projektirao katedralu u Arezzu, ali tako da je od slavnog ravnog prototipa preuzeo samo ideju oktogonalne centralne jezgre i vanjskog hodnika, modificirajući je u elipsasti tlocrt, sa sasvim drukčijim rješenjem vanjskog korpusa. Na isti

²⁸ I. Petricioli, Donat, Enciklopedija likovnih umjetnosti, 1962; Isti, Nalaz drvenih greda s preromaničkim ukrasom u crkvi sv. Donata u Zadru, *Peristil*, 14—15, Zagreb 47.

²⁹ C. L. Ragghianti, *L'arte in Italia dal secolo V al secolo XI*, volume II, Roma 1968, 692.

Centralni jednoapsidalni tip u okolici Zadra: 1. tlocrt i presjek sv. Marije u Malom Ižu (prema I. Petricioliju), 2. tlocrt i presjek sv. Pelegrina na Dugom otoku (I. Petricioli), skica pretpostavljenog prvobitnog stanja (J. Marasović), 3. sv. Viktor na Dugom otoku, tlocrt (I. Petricioli), 4. sv. Juraj u Rovanjskoj, pretpostavljeno izvorno stanje (J. Marasović)

način mogli su se majstori predromaničkih crkva na zadarskom području inspirirati idejom koju je pružala ta poznata crkva u političkom i vjerskom središtu regije.

Ostaje, međutim, pitanje: radi li se kod ovog arhitektonskog tipa o pojedinačnom preuzimanju oblika za svaku građevinu napose, postoji li neki zajednički nosilac projekta gradnje kao naručilac, odnosno zajednička majstorska radionica koja je izvodila te građevine, ili se pak sam oblik postupno prenosio od jedne crkvice na drugu. Pomanjkanje sigurnih podataka o nastanku svih tih crkva otežava stvaranje sigurnih zaključaka o tom pitanju i ostavlja mogućnost samo pretpostavkama, koje se moraju u prvom redu oslanjati na usporednu analizu samih građevina.

Nabrajajući crkvice o kojima je riječ, već smo konstatali kod ovog tipa dvije varijante: kružnu i pravokutnu, pa bismo crkvu sv. Marije u Malom Ižu trebali izdvojiti i kad je u pitanju istraživanje jedinstvenog modela. Nasuprot tome, dvije crkvice na Dugom otoku i jedna u Rovanjskoj, podudaraju se u obliku, dimenzijama, konstrukciji i načinu gradnje, pa u ovom slučaju ne bi trebalo isključiti mogućnost da su sve te građevine nastale kao rezultat istog projekta, odnosno kao produkt iste majstorske radionice. To se pogotovu odnosi na dvije crkvice na Dugom otoku, ne samo zato što su oblikom identične i geografski veoma bliske nego i zato što su u stanovitom smislu povezane imenima svojih titulara. Sv. Pelegrin i sv. Viktor su, naime, istarski sveci,³⁰ čiji je kult teritorijalno veoma ograničen na Umag, odnosno Dvograd. Istraživanje kulturnih veza Istre i sjevernodalmatinskih otoka možda bi nam približilo i odgovor na pitanje nastanka i razvoja centralnog jednoapsidnog tipa.

TREĆI PRIMJER: ŠESTEROKONHNI TIP («HEXACHORA»)

Ranosrednjovjekovne dalmatinske crkvice šesterokomhnog tlocrta (tzv. *hexachore*) poznate su još od kraja prošlog stoljeća, kad je Jackson objavio opis i nacрте najbolje sačuvane građevine tog tipa — crkve sv. Trojice u Splitu,³¹ a Bianchi objelodanio rezultate arheoloških istraživanja »Sv. Ursule« (zapravo Sv. Marije kod vrata Stomorice) u Zadru.³² Od tada do danas znatno je povećan broj crkava koje pripadaju istom tipu najviše zahvaljujući otkrićima Stjepana Gunjače, čijoj uspomeni i posvećujemo ove retke. Gunjača je naime otkrio i istražio starohrvatske građevine istog tlocrta u Brnazima,³³ Pridrazi³⁴ i Kašiću,³⁵

³⁰ Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb 1979.

³¹ T. G. Jackson, *Dalmatia, Quarnero and Istria*, II, Oxford 1887.

³² C. F. Bianchi, *Antichità romane e medioevali di Zara*.

³³ S. Gunjača, *Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja, SHP, III/4, Zagreb 1955*.

³⁴ S. Gunjača, *Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada, SHP, III/8—9, Zagreb 1963*.

³⁵ S. Gunjača, *Rad Muzeja hrvatskih starina u god. 1954, SHP, III/6, Zagreb 1958; Isti, Trogodišnji rad Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, SHP, III/7, Zagreb 1970*.

1

2

3

4

Centralni jednoapsidalni tip u okolici Zadra: 1, 2, sv. Marija u Malom Ižu, 3. sv. Pelegrin na Dugom otoku, 4. sv. Juraj u Rovanjskoj

a u posljednje vrijeme i one u Škabrnji, koja još nije objelodanjena.³⁶ Tome treba dodati i ubikaciju još jedne crkve istoga tipa, što je prema maketi Zadra iz 16. st. učinio Petricioli, koji je poduzeo i temeljitu reviziju istraživanja Stomorice,³⁷ te iskopavanje i istraživanje crkve sv. Marije u Trogiru, koju sam poduzeo u sklopu cjelovite obrade tog tipa.³⁸ Svi ti rezultati (osim skorašnjeg nalaza u Škabrnji) omogućili su mi da u disertaciji iz g. 1958. prikažem crkvice šesterolisnog tlocrta u cjelini, izradim njihov katalog i pokušam obraditi zajedničke karakteristike, koje se odnose na tipologiju, konstrukciju, funkciju, detalje, ukras, isto kao i na genezu i razvitak oblika.³⁹

Sesterokonzni tip uz to je i pojedinačno najpotpunije istražen. Crkva sv. Trojice u Splitu objavljena je kao monografija,⁴⁰ a i sve druge spomenute građevine iscrpno su obrađene osim novootkrivene crkvice u Škabrnji.

Unatoč tome potrebno je i na ovom mjestu barem u najkraćim crtama prikazati taj arhitektonski tip, da bi se moglo raspraviti osnovni problem koji nas ovdje zanima, a to su regionalna obilježja u tipologiji predromaničke sakralne arhitekture u Dalmaciji i uvjetovanost nastanka pojedinog graditeljskog oblika društveno-političkim, vjerskim i drugim utjecajima, presudnim za njegovu formaciju i razvoj.

Pojedinačni popis građevina šesterokonznog tipa može se svesti na ove najnosnove podatke:

1. *Split, crkva sv. Trojice* u predjelu Sutrovice, vezana i uz ime Mihovila arkandela (sudeći po fragmentu natpisa oltarne pregrade), sačuvana sve do krova, s kupolom obnovljenom 1971. Čistog je šesterolisnog tlocrta, raščlanjena plitkim nišama na vanjštini polukružnih konha, osim na zapadnoj. Sagrađena u polju, oko 2 km udaljena od ranosrednjovjekovnog grada, nad jednom antičkom ili ranosrednjovjekovnom građevinom. Nema podataka za precizno datiranje, ali se na temelju dekorativnim svojstava može kao približan termin pretpostaviti 8. ili 9. st.⁴¹

2. *Trogir, crkva sv. Marije na trgu (de Platea)*, sačuvana u donjim dijelovima zida, osim zapadne konhe, kojoj je sačuvan i svod. Ostaci crkve djelomično su obnovljeni u dvoru biskupske kuće. Izvorni izgled građevine poznat je po opisu iz 1831. g., a osobito na temelju Clerisseauova crteža iz 1757.⁴² Tlocrt je čisti šesterolist, vezan sa zapadne strane uz jednobrodnu crkvicu sv. Sebastijana, koja je romaničkog porijekla. Sve vanjske plohe na konhama i na središnjoj kupoli bile su raščlanjene plitkim nišama, a ispod krova konhi i pri vrhu središ-

³⁶ Rezultate istraživanja objavit će M. Zekan.

³⁷ I. Petricioli, Crkva Stomorica (sv. Maria de Pusterla) u Zadru, *Diadora*, 4, Zadar, 1968.

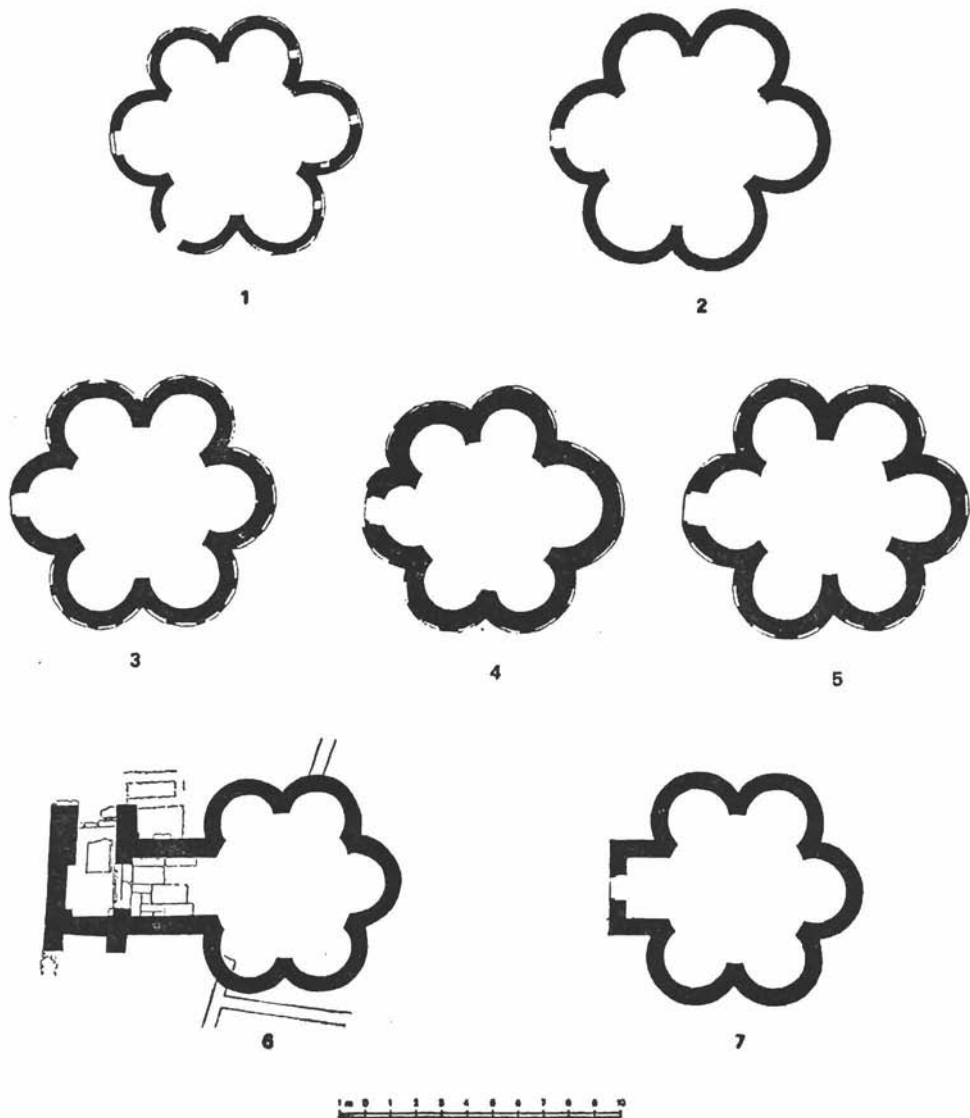
³⁸ T. Marasović, Iskapanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Trogiru, *SHP*, III/8—9, Zagreb 1963.

³⁹ T. Marasović, Šesterolisni tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji (disertacija), Zagreb 1958.

⁴⁰ J. Marasović, T. Marasović, M. Marasović, o. c.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² T. Marasović, Izvorni izgled ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Trogiru, *Razprave*, V, Hauptmannov zbornik, Ljubljana 1966.

Šesterokonhni tip, tlocrti: 1. sv. Trojica u Splitu (prema J. Marasoviću), 2. sv. Mihovil (?) u Brnazima kraj Sinja (T. Marasović), 3. sv. Marija u Trogiru (M. Marasović), 4. sv. Mihovil (?) u Kašiću (B. Petrić), 5. sv. Mihovil u Pridrazi (B. Petrić), 6. sv. Marija (Stomorica) u Zadru (I. Petricioli), 7. sv. Krševan na Kolovarama u Zadru (I. Petricioli)

njeg tambura nalazio se dorativni vijenac malih konzolica i niša. Vrijeme nastanka crkve nije točno utvrđeno. Poslije prvog proučavanja postavio sam pretpostavku o gradnji crkve u doba kasne predromanike (konac 11. st.), ali sam u novije vrijeme na osnovi jednog povijesnog izvora ostavio mogućnost i znatno ranijeg datiranja.⁴³

3. *Brnaze* kraj Sinja, crkva na uzvisini *Mijoljači*. Toponim i fragmenti natpisa, pronađeni prilikom iskopavanja, upućuju na zaključak da je titular crkve sv. Mihovil. Crkva je otkrivena samo u donjim dijelovima i temeljima, a kasnije je sasvim uništena. Tlocrt pokazuje znatno deformirani šesterolist, kojemu je sa zapada pridodan četverostrani narteks. Približna datacija u konac ranosrednjovjekovnog razdoblja (11—12. st.) zasniva se na obliku luka oltarne pregrade.⁴⁴

4. *Zadar*, crkva sv. *Marije* kraj vrata »*Stomorice*« (u ranijoj literaturi poznata pod imenom »*Sv. Ursula*«), sačuvana do visine od 2 m, konzervirana kao ruševina. Specifičnost njezina oblika jest peterolisni tlocrt, tj. pet konhi i pravokutni zapadni prostor, na koji se nadovezuje četvrtasta baza zvonika s pristupom na sjevernoj strani. Vanjske plohe crkve su neraščlanjene. Crkva se datira u šire predromaničko razdoblje 9—11. st.⁴⁵

5. *Zadar*, crkva sv. *Krševana* na *Kolovarama*, poznata jedino po povijesnim izvorima, među kojima je maketa grada.⁴⁶ Tlocrtni oblik je također peterolist s pravokutnim zapadnim prostorom. I ovdje je vrijeme nastanka određeno u šire razdoblje 9—11. st.

6. *Pridraga* kraj Novigrada, crkva na lokalitetu *Mihovilovac*.⁴⁷ Toponim i natpis na ulomcima oltarne pregrade i ovdje upućuju na titulara sv. Mihovila. Crkva je, vjerojatno kao oratorij u okviru većeg samostanskog sklopa, kojemu je pripadala, sačuvana do visine od oko 1 m. Tlocrtni oblik je šesterolist s pridodanim pravokutnim narteksom na zapadnoj strani. Vanjske plohe konhi raščlanjene su plitkim nišama. Na osnovi dekorativnih elemenata crkvu se može datirati oko 10. stoljeća.

7. *Kašić* kraj Novigrada, crkva na lokalitetu »*Mastirine*«, vjerojatno također posvećena sv. Mihovilu, kako se zaključuje iz fragmenata natpisa.⁴⁸ Sačuvana do visine od oko 1 m, bila je po svoj prilici oratorij u sklopu samostana. Na šesterokonhni tlocrt, raščlanjen izvana nišama, i u ovom je slučaju pridodan narteks. Dekorativni elementi, kao i u Pidrazi, upućuju na vrijeme gradnje crkve oko 10. st.

8. *Škabrnja*, crkva sv. *Marije*, također šesterolisnog tlocrta, datirana od 9. do 11. st. Rezultati istraživanja nisu objavljeni.⁴⁹

⁴³ T. Marasović, Značaj ranosrednjovjekovnog graditeljstva u Trogiru, *Mogućnosti*, XXVII, Split 1980, 1001.

⁴⁴ S. Gunjača, Starohrvatska crkva, v. bilj. 34.

⁴⁵ I. Petricioli, Crkva Stomorica, v. bilj. 37.

⁴⁶ N. Klaić — I. Petricioli, Zadar u srednjem vijeku do 1409, Zadar 1977.

⁴⁷ S. Gunjača, Srednjovjekovni Dolac, v. bilj. 34.

⁴⁸ S. Gunjača, Rad Muzeja, v. bilj. 35.

⁴⁹ M. Zekan, usp. bilj. 36.

Na tragove jedne šesterokonhne crkve u Bosni, doduše vrlo nejasne, upozorila je I. Čremošnik svojim iskopavanjima u *Rogačićima* kraj Blažuja.⁵⁰

Već je istaknuto da spomenute građevine pripadaju veoma jasno definiranom arhitektonskom tipu središnjeg kružnog prostora pokrivenog kupolom, oko kojeg se nižu šest radijalno postavljenih konhi, presvođenih polukupolama. Konhe imaju, osim svojih liturgičkih funkcija apsida u istočnoj polovici crkve, odnosno ulaznih prostora u zapadnom dijelu, još i značajnu statičku ulogu podržavanja tlačne sile središnje kupole.⁵¹ Lokalna varijanta u ovom tipu dolazi do izražaja samo u Zadru, gdje se javlja peterolist s pravokutnim zapadnim prostorom uz koji je i zvonik.

Sve crkvice ovog tipa podudaraju se ne samo u osnovnom tlocrtnom obliku nego i u dimenzijama, načinu zidanja i ukrasnim elementima, a sve su nastale u širim vremenskim okvirima ranog srednjeg vijeka (8—11. st.).

Obrađujući svojedobno taj tip, upozorio sam na to da on nije nepoznat u drugim geografskim prostorima i vremenskim razdobljima od kasnoantičkih memorija u Rimu⁵² i ranobizantske arhitekture Konstantinopolisa, do ranosrednjovjekovnog graditeljstva Armenije,⁵³ gdje je naročito razvijen. Upozorio sam i na zadarsku krstionicu iz 6. st., kao izravni prototip na tlu Dalmacije,⁵⁴ nastao u sferi bizantske kulture na Jadranu, koju Dyggve zove »adriobizantizam«, a ukazao sam i na ulogu splitske katedrale (ranije Dioklecijanova mauzoleja) u formiranju lokalne geneze tog tipa.⁵⁵

Za predmet ovog razmatranja ograničit ćemo se na pojavu tog tipa u Dalmaciji, promatranu s aspekta djelovanja onih činilaca, koji su mogli utjecati na njegov nastanak i širenje. Pri tome treba u prvom redu imati u vidu dvije okolnosti:

— da se osam šesterokonhnih građevina nalaze na relativno širokom prostoru sjeverne i srednje Dalmacije, u okviru kojeg se zapažaju dvije subregijske skupine oko Zadra i Splita;

— da su sve te crkve — kako se barem čini bez preciznih podataka o datiranju — nastale u prilično širokom vremenskom razmaku od tri ili četiri stoljeća.

Obje spomenute okolnosti, pogotovu ova druga, isključuju uvjetovanost nastanka i širenja crkava šesterokonhnog tipa nekim društveno-političkim zbivanjima *određenog* razdoblja u okviru ranosrednjovjekovne Dalmacije, pa upućuju na traženje one povijesne konstante koja

⁵⁰ I. Čremošnik, Izvještaj o iskapanjima u Rogaćima kraj Blažuja, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo 1953.

⁵¹ J. Marasović, Prilog metodologiji obrade graditeljskog nasljeđa (dissertacija), Zagreb 1977.

⁵² H. Winfeld-Hansen, L'hexaconque funeraire de l'area sub divo du cimetiere de Pretextat a Rome, *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia*, IV, Roma 1969.

⁵³ J. Strzygowski, o. c., v. bilj. 13.

⁵⁴ T. Marasović, Šesterolisni tip, v. bilj. 39.

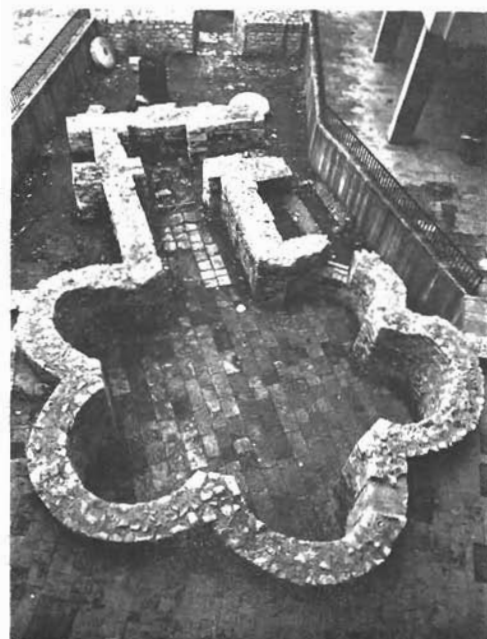
⁵⁵ *Ibid.*

1

2

3

4

5

Šesterokonhni tip: 1. sv. Trojica u Splitu (foto Z. Buljević), 2. sv. Marija u Trogiru (crtež Ch. L. Clerisseau, 1757), 3. sv. Marija (Stomorica) u Zadru (Z. Buljević), 4. sv. Mihovil u Pidrasi (N. Gattin), 5. sv. Mihovil (?) u Kašiću (T. Marasović)

bi nas mogla dovesti u vezu s pojavom tog arhitektonskog oblika. U ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, na prostoru između Zrmanje i Cetine, a to je upravo prostor na kojemu su koncentrirane građevine šesterokonhnog tipa, u spletu različitih utjecaja Bizanta, Franačke, te veće ili manje uloge države hrvatskih vladara, jedina trajnija konstanta je uloga splitske crkve kao metropolije najvećeg dijela istočno-jadranskog primorja. Čini se zato vrlo logičnim da u svjetlu tog utjecaja promatramo pojavu šesterokonhnog tipa, koji je veoma blizak najznačajnijoj građevini cijele metropolije, tj. samoj splitskoj katedrali, koja je i u ranijoj funkciji Dioklecijanova mauzoleja imala velikog utjecaja u formiranju pojedinih centralnih oblika u Dalmaciji,⁵⁶ pa je mogla izravno ili posredno utjecati i na pojavu šesterokonhnog prototipa starokršćanskog razdoblja — zadarske krsionice. Katedrala sv. Marije u Splitu (kasnije nazvana imenom sv. Duje) mogla je prije svega za splitsku subregiju predstavljati i izravni uzor u oblikovanju šesterokonhnih crkva, koji su ranosrednjovjekovni majstori mogli lako preuzeti, modificirajući oblik i dimenzije prema svojim mogućnostima i zahtjevima, kako su to zacijelo u istoj subregiji učinili romanički majstori u oblikovanju jednog drugog centralnog tipa.⁵⁷ Osnovna podudarnost između kasnoantičkog uzora i predromaničkih crkva jest u koncepciji centralnog prostora presvođenog kupolom i okružnog nišama. Razlike u broju i obliku, tj. šest polukružnih konhi nasuprot osam naizmjenično polukružnih i kvadratičnih niša, te plastično oblikovanje predromaničkog šesterokonhnog eksterijera nasuprot zatvorenom poligonalnom korpusu antičke građevine, shvatljive su ako imamo u vidu sve one promjene do kojih je došlo u evoluciji arhitektonskih formi između 4. i 9—11. st. i u zahtjevima kršćanske liturgije.

Također je potrebno upozoriti na podudarnost, koja se gotovo kod svih građevina šesterokonhnog tlocrta javlja u imenima titulara. Tri crkve ovog tipa (Zadar, Trogir, Škabrnja) vezane su imenom sv. Marije, kojoj je posvećena i splitska katedrala, kojoj je kult naročito razvijen u ranijim stoljećima ranoga srednjeg vijeka. Drugi titular, karakterističan za dalmatinske šesterokonhe, je sv. Mihovil, koji se također i u drugim područjima javlja kod crkava centralnog tipa. Prisutan je u šesterolisnim crkvama u splitskom polju (Sv. Trojica u Poljudu), na glavici kraj Brnaza i u oratorijima u Kašiću i Pridrazi. Ako tome dodamo i Sv. Trojstvo kao titulare iste crkve u splitskom polju (koji se također javljaju u Porfirogenetovu opisu zadarske rotunde Sv. Donata⁵⁸), onda će nam se na okupu naći oni titulari čiju su pojavu uvjetovali možda i neki kulturni razlozi. Poznato je, naime, da su Bogorodica i Trojstvo bili već od 4. st. nadalje u središtu dogmatičkih rasprava, pa je njihov kult u ranom srednjem vijeku možda i rezultat konačne pobjede pravovjerstva, a s time bi se mogao povezati

⁵⁶ E. Dyggve, *History of salonian Christianity*, Oslo 1951.

⁵⁷ C. Fisković, Utjecaj Dioklecijanova mauzoleja na kasnije graditeljstvo, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split 1952, 53.

⁵⁸ K. Porfirogenet, *De administrando imperio* (ed. Moravcsik, Budapest 1949).

i kult sv. Mihovila kao »vojskovođe vojske nebeske«. ⁵⁹ Stoga i u difuziji šesterokonnog tipa u Dalmaciji ne bi trebalo isključiti ni re-flekse dogme u širenju kulta, pogotovu kad imamo na umu da je taj prostor u jednom ranijem razdoblju, koje je prethodilo pojavi tog oblika, bio za vrijeme ostrogotske vladavine izložen utjecaju heretičke arijanske vjere.

Ako, dakle, prihvatimo datiranja šesterokonnih predromaničkih crk-
vica u Dalmaciji u širi vremenski razmak 8—11. st., nećemo moći taj
tipski fenomen vezivati uz djelovanje određene radionice, nego ćemo
objašnjenje pojave i razvitka oblika naći u presudnom utjecaju split-
ske stolne crkve i njezine uloge središta velike metropolije kao osnovnog
uzora, te zadarske krstionice kao neposrednog prototipa, iz kojih su
postupno preuzimanjem oblika i imena titulara nastale građevine istog
tipa u splitskoj i zadarskoj subregiji. Izuzetak, možda, predstavljaju
jedino dva samostanska oratorija u Kašiću i Pridrazi, sasvim istog ob-
lika, građena na isti način s veoma sličnom skulpturalnom obradom
crkvenog namještaja, pa bismo samo u tom slučaju mogli pretpostaviti
i rad istih radionica, kojima su samostani istog (vjerojatno benediktin-
skog) reda, povjerivši izvedbu cjelokupnog programa izgradnje, čvrsto
uvjetovali i sam arhitektonski oblik.

ČETVRTI PRIMJER: JEDNOBRODNI KUPOLNI TIP U JUŽNOJ DALMACIJI

Jednobrodne crkvice s kupolom čine po broju sačuvanih građevina
najizrazitiji arhitektonski tip u predromaničkom graditeljstvu Dalma-
cije. Crkve tog tipa također su odavna poznate, pa su i veoma dugo
predmet obrade u našoj povijesti umjetnosti od pionirskih radova pr-
vih naših arheologa (uključujući i amatere) već koncem prošlog sto-
ljeća. ⁶⁰ Neke od crkava te skupine, na primjer one na Lopudu i Kolo-
čepu, podrobno su i obrađene, ⁶¹ dok neke nisu dovoljno istražene.

Prvu definiciju tog tipa dao sam g. 1960. kad sam po geografskoj
rasprostranjenosti crkvice karakterističnog oblika predložio naziv »re-
gionalni južnodalmatinski kupolni tip«. ⁶² Od tada do danas nova su
istraživanja na različitim mjestima upotpunila naše poznavanje jedno-
brodskih kupolnih građevina i proširila njihov popis, tako da danas
raspoložemo s podacima za velik broj jednobrodskih kupolnih crkvice,
koje ovdje navodim geografskim redoslijedom od sjevera prema jugu:

1. *Omiš, crkva sv. Petra u Priku*, najbolje je sačuvana građevina, ko-
ja s nedavno obnovljenom apsidom može danas u cjelini i u potankos-

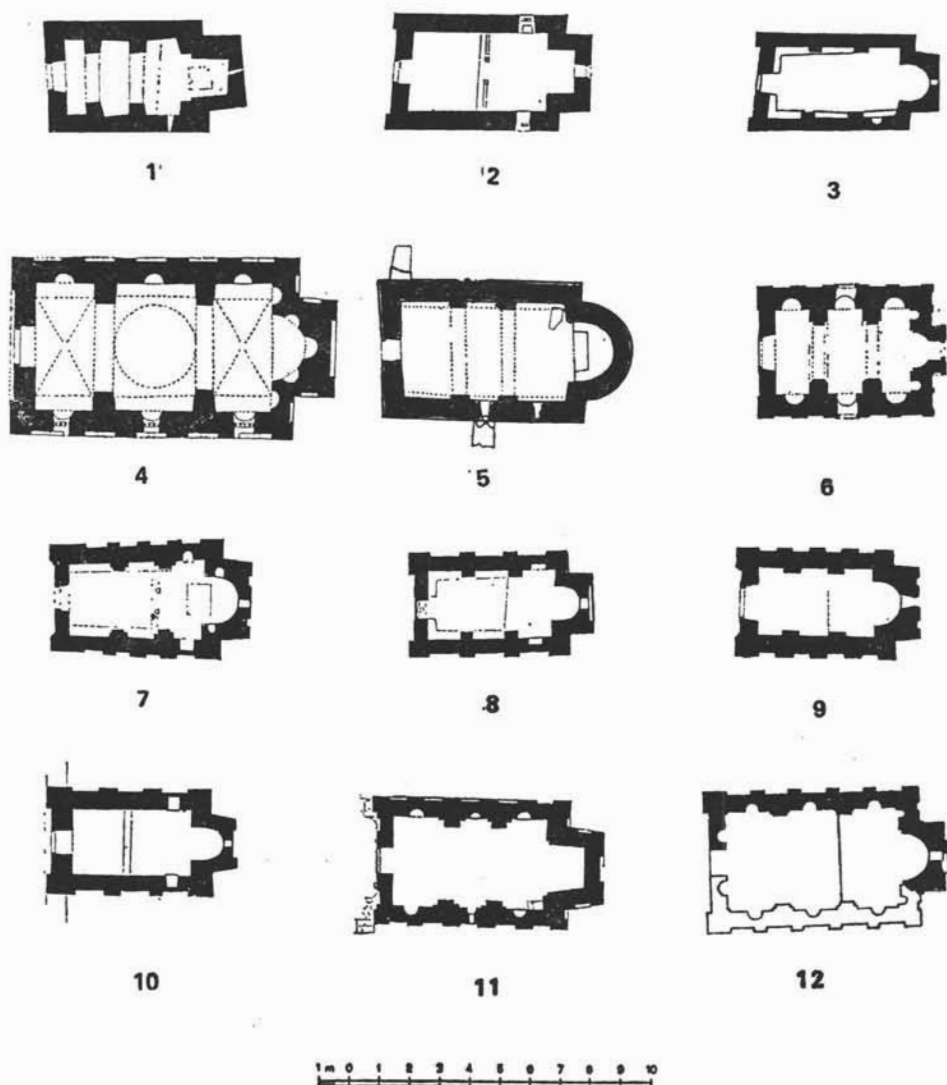
⁵⁹ Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb
1979, 401—402.

⁶⁰ F. Radić, *Hrvatsko-bizantski slog, SHP, V/1, Knin 1900.*

⁶¹ Predromaničke crkve Lopuda obradili su J. Marasović, T. Marasović i M.
Marasović u okviru znanstvenog istraživanja tog otoka 1960. Istraživanje pred-
romaničkih crkvice na Koločepu vodio je Zavod za zaštitu spomenika kulture u
Dubrovniku 1975—1980. (sa suradnicima D. Marasovićem i M. Sumićem).

⁶² T. Marasović, *Regionalni južnodalmatinski tip, v. bilj. 5.*

Tab. VII

Južnodalmatinski kupolni tip, tlocrti: 1. sv. Nikola kraj Selaca na Braču (prema D. Domančiću), 2. sv. Ilija na Lopudu (J. Marasović), 3. sv. Srđ na Koločepu (L. Peko), 4. sv. Petar u Omišu (D. Domančić), 5. sv. Mihovil nad Dolom na Braču (R. Bužančić), 6. sv. Mihajlo kraj Stona (I. Zdravković), 7. sv. Ivan na Lopudu (T. Marasović), 8. sv. Nikola Grčki na Lopudu (J. Marasović), 9. sv. Nikola na Koločepu (T. Marasović), 10. sv. Ivan na Šipanu (T. Marasović), 11. sv. Petar na Šipanu (T. Marasović), 12. sv. Toma u Kutima (J. Kovačević)

tima najviše prezentirati cjelokupni arhitektonski tip. Njezin prostor u unutrašnjosti presvođen je križnim svodovima u prvom i trećem traveju, dok se iznad trećeg traveja diže kupola nad pandantivima. Vanjske su strane rasčlanjene plitkim nišama, koje se nalaze i na tamburu kupole. Crkva je sagrađena najkasnije oko sredine 11. st.⁶³

2. *Selca* na otoku *Braču*, crkva *sv. Nikole*, također je u cjelini sačuvana s kupolom iznad srednjeg traveja.⁶⁴ Vanjske plohe sasvim su gole i nerascčlanjene.

3. *Ston*, crkva *sv. Mihajla*, sačuvana je u cjelini do krova, ali joj nedostaje kupola, koja je ostala zabilježena na zidnoj fresci, na kojoj je model crkve u ruci ktitora — zetskog kralja Mihajla.⁶⁵ Prema tom modelu, crkva je imala i zvonik, vezan uz zapadno pročelje.⁶⁶ Pripada varijanti s plitkim nišama na vanjskim zidovima.

4. *Pakljena* na otoku *Šipanu*, crkva *sv. Mihajla*, također je sačuvala sve svoje izvorne dijelove, uključujući i kupolu, ali je naknadnim pregradnjama produžena na zapadnoj strani. Pripada također varijanti raščlanjenih zidova plitkim nišama.⁶⁷

5. *Lopud* na istoimenom otoku, crkva *sv. Ilije* danas je ruševina, kojoj je samo mjestimično sačuvan svod. U starijim opisima spominju se tragovi kupole.⁶⁸ Pripada varijanti golih zidnih ploha. Lezene uz unutrašnje zidove koje su nosile svodovne pojasnice naslanjaju se na konzole.⁶⁹

6. *Lopud*, crkva *sv. Ivana*, sačuvala je sve izvorne dijelove, osim dijela zapadnog pročelja jer je na toj strani produžena gotičkom dogradnjom.⁷⁰ Pripada varijanti raščlanjenih vanjskih zidnih ploha plitkim nišama, koje ispunjavaju sve vanjske površine također i na apsidi i na kupoli.

⁶³ E. Dyggve, O crkvi sv. Petra u Prikui, stilska i konstruktivna istraživanja, *VNHD*, Split 1930—34; N. Bezić-Božanić, Crkva sv. Petra u Omišu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 12, Split 1960; Ista, Novi nalazi u crkvi sv. Petra u Prikui u Omišu, *Prilozi*, 13, Split 1961.

⁶⁴ D. Domančić, o. c., v. bilj. 17; Isti, Graditeljstvo ranog srednjeg vijeka na Braču, Brač u ranom srednjem vijeku, Povlja 1984.

⁶⁵ Lj. Karaman, Crkvice sv. Mihajla u Stonu, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva* u Zagrebu, N. s., Zagreb 1928.

⁶⁶ Đ. Bošković, Osvrt na neka pitanja arhitektonskog rešenja crkvice sv. Mihajla u Stonu, Gunjačin zbornik, Zagreb 1980.

⁶⁷ J. Posedel, Predromanički spomenici otoka Šipana, *SHP*, III/2, Zagreb 1952.

⁶⁸ V. Lisičar, Lopud: historički i suvremeni prikaz, Dubrovnik 1931.

⁶⁹ Istraživanja 1950; usp. bilj. 61.

⁷⁰ Istraživanja 1950. (arhitektonski snimci djelomično objavljeni u radu T. Marasovića, Prilog morfološkoj klasifikaciji, usp. bilj. 2. na str. 75).

Tab. VIII

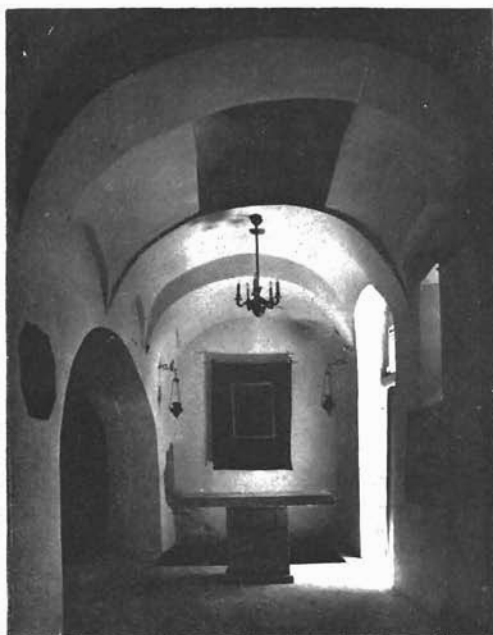
Južnodalmatinski kupolni tip: 1. sv. Nikola kraj Selaca na Braču (foto D. Domančić), 2. sv. Petar u Prikui u Omišu (N. Gattin), 3. unutrašnjost sv. Nikole u Prije-kom u Dubrovniku (N. Gattin), 4. unutrašnjost sv. Petra u Prikom u Omišu (N. Gattin), 5. sv. Ivan na Lopudu (N. Gattin), 6. sv. Mihajlo na Šipanu (N. Gattin).

1

2

3

4

5

6

7. *Lopud*, crkva sv. *Nikole Grčkog* je ruševina, kojoj je posljednjih godina radi zaštite obnovljen svod i kupola.⁷¹ Pripada također varijanti raščlanjenih zidnih ploha s nišama na vanjskoj strani zidnih ploha.

8. *Koločep*, crkva sv. *Đurđa* u *Gornjem Čelu* (sv. Antun Padovanski) sačuvala je sve izvorne dijelove, uključujući i kupolu. Pripada varijanti golih zidnih ploha.⁷²

9. *Dubrovnik*, crkva sv. *Nikole* na *Prijeku*, također je sačuvala svoj izvorni oblik uključujući i kupolu, iako je naknadno produžena na zapadnoj strani. Pripada varijanti raščlanjenih vanjskih ploha.⁷³

10. *Dubrovnik*, crkva »*Sikurata*«, unatoč proširenju na bočnim stranama sačuvala je svoje osnovne elemente prvobitnog prostora. Traveji su presvođeni križnim svodovima i kupolom nad pandantivima.

Uz spomenute građevine, za koje je kupola sigurno utvrđena, u istoj skupini mogli bismo pribrojiti gotovo još toliki broj crkvice, koje su manje sačuvane, pa o samoj kupoli nema podataka, iako po drugim tipskim karakteristikama možemo pretpostaviti da je izvorno postojala. Ovdje spadaju:

11. *Luka Šipanska*, crkva sv. *Petra*, ruševina bez svoda, krova i kupole. Pripada varijanti s raščlanjenim vanjskim zidovima.⁷⁴

12. *Šilovo selo* na otoku *Šipanu*, crkva sv. *Ivana*, također sa sačuvanim vanjskim nišama.⁷⁵ U njezinoj apsidi nedavno su pronađene dobro sačuvane freske.

13. *Koločep*, crkva sv. *Nikole* na groblju između *Gornjeg* i *Donjeg Čela*, sačuvana je u cjelini osim kupole. Pripada varijanti raščlanjenih ploha s nišama na eksterijeru.⁷⁶

14. *Koločep*, crkva sv. *Šrđa* je ruševina bez sačuvanog svoda i kupole. Pripada varijanti golih zidnih ploha.⁷⁷

15. *Koločep*, crkva sv. *Barbare*, također je ruševina bez svoda, s vanjskim raščlanjenim plohami.⁷⁸

16. *Koločep*, crkva sv. *Franje*, sačuvana je samo u temeljnim slojevima.⁷⁹

17. *Gabrili* u *Konavljima*, crkva sv. *Mitra*, sačuvala je sve izvorne dijelove osim kupole. Pripada varijanti raščlanjenog eksterijera plitkim nišama.⁸⁰

18. *Kuti* kraj *Herceg-Novog*, crkva sv. *Tome*, ruševina, kojoj je sjeverni zid sačuvan do krova. Pripada varijanti raščlanjenih vanjskih ploha plitkim nišama.⁸¹

⁷¹ *Ibid.*

⁷² T. Marasović, Prilog morfološkoj klasifikaciji, 69. i d.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ *Ibid.*

⁷⁶ *Ibid.*

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁰ Tlocrt je objavila S. Sekulić-Gvozdanović, Grafički prilog tipologiji hrvatske sakralne arhitekture do romanike, Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split 1978.

⁸¹ T. Marasović, Prilog morfološkoj klasifikaciji, v. bilj. 2, str. 86.

Definirajući taj arhitektonski tip još prije dvadeset pet godina kao izraziti regionalni fenomen, spomenuo sam da je njegova geneza spoj dviju arhitektonskih koncepcija: longitudinalne, koja se javlja u kontinuitetu zapadne bazilikalne tradicije, i centralne, što se vezuje uz sferu bizantskog umjetničkog utjecaja.⁸²

Ovom prilikom želio bih napomenuti da sličan arhitektonski oblik nalazimo i na suprotnoj jadranskoj obali, u Apuliji, i da je i tamo nastao križanjem istih utjecaja. Istraživanje umjetničkih veza dviju jadranskih obala u ranome srednjem vijeku⁸³ bilo je, među ostalim, usmjereno i na proučavanje jednobrodnih crkava s kupolom u južnotalijanskoj pokrajini Apuliji. Te crkvice predstavljaju tipski fenomen, sličan južnodalmatinskom kupolnom tipu, prema sačuvan — barem na temelju dosad objavljenih podataka — u znatno manjem broju.⁸⁴ To su na području općine *Bitonto* crkve s. *Croce* u naselju *Cagnano*, s. *Croce* u naselju *Torre S. Croce*, na području općine *Giovinazzo* crkva s. *Basilio* u istoimenom naselju, na području općine *Bisceglie* u naselju *Pacciano* crkva *Svih svetih* (Ognisanti) i u naselju *Corato* crkva s. *Vito*.

Apuljske kupolne crkve ovog tipa veoma su slične južnodalmatinskom tipu. One su jednobrodne, raščlanjene trima nišama u unutrašnjosti, presvođene bačvastim svodom, nad kojim je u srednjem traveju kupola, također uokvirena vanjskim pravokutnim stranama i pokrivena četverostrukim krovom. Apsida na istoku uvijek je polukružna, dok je ona u Dalmaciji pravokutna, katkada i u unutrašnjosti. Specifičnost u odnosu na dalmatinski tip pokazuje se u srednjem dijelu, nad kojim je kupola. Taj dio je i na samom vanjskom zidu povišen u odnosu na zapadni i istočni travej. Istu varijantu jednobrodnog kupolnog tipa s povišenim srednjim travejem nalazimo i u crkvi sv. *Georgija* u *Kareli* u grčkoj pokrajini *Atici*,⁸⁵ koja ima vanjski kružni tambur. Toj istoj varijanti veoma je bliska i crkva sv. *Đorđa* u staroj *Ribnici* kraj *Titograda*.⁸⁶

Povišeni srednji travej i njegov odraz na vanjskom korpusu crkve ujedno otkriva i genezu ovog tipa, jer ga vezuje uz neke poznate uzore jednobrodnih kupolnih građevina, koje su imale upisani transept. Najstariji primjeri takvog oblika nalaze se u armenskim crkvama u *Ptghni* i *Talichu* iz 6—7 st.⁸⁷ Sličan oblik u nešto modificiranoj varijanti sa stupovima uz bočne zidove javit će se i u predromaničkoj crkvi sv. *Mikule* u *Velom Varošu* u Splitu.⁸⁸

Dok su spomenute crkvice u Apuliji, Atici, isto kao i Sv. Đorđe u Titogradu zadržali u povišenom srednjem traveju reminiscencije povi-

⁸² T. Marasović, Regionalni južnodalmatinski tip, v. bilj. 5.

⁸³ Znanstveni projekt u okviru Filozofskog fakulteta u Zadru (pod vodstvom I. Petricolija).

⁸⁴ M. D'Elia, *Le chiese rurali — conclusioni*, Puglia, XI secolo, Bari 1977, 218. i d.

⁸⁵ Mpuras, X. *Ekklesies tes Attikes*, Atene 1969.

⁸⁶ A. Deroko, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1953.

⁸⁷ *Architettura medioevale armena*, Roma 1968.

⁸⁸ C. Fisković, *Istraživanja u srednjovekovnoj crkvi sv. Nikole u Splitu*, *Historijski zbornik*, II, Zagreb 1949.

šenog transepta, sve južnodalmatinske kupolne crkve izgubile su tu genetičku vezu s prauzorom. Jedini trag tom ranijem obliku zadržao se, ali na poseban način, u trokutastim kupolnim zabatima crkve sv. Petra u Omišu. Tu bismo pojavu mogli smatrati nekom vrstom projekcije pročelnih zabata karakterističnih za tip s upisanim transeptom u bizantskoj arhitekturi 9—11, odnosno u još ranijoj armenskoj arhitekturi.

Promatrajući s tog gledišta crkvu sv. Petra u Priku, mogla bi se ona smatrati genetičkim prototipom južnodalmatinske varijante ove tipske skupine, ali nam pomanjkanje povijesnih podataka onemogućuje čvršću osnovu za takav zaključak. Crkva sv. Petra spominje se oko g. 1090. u jednoj povijesnoj ispravi, no to je samo *terminus ante quem*, jer je tada neretljanski vladar Slavac presuđivao između Splićanina Petra Crnoga i poljičkih seljaka iz Tugara.⁸⁹

Crkva sv. Mihajla u Stonu preciznije je datirana likovnim prikazom zetskog kralja Mihajla, koji je g. 1077. dobio znakove kraljevske vlasti, pa oko tog vremena treba datirati i samu crkvu. Nemamo podataka o tome je li neka druga crkvica jednobrodnog kupolnog tipa podignuta prije druge polovice 11. st. Zato ćemo, ostavljajući i dalje otvorenim pitanje prototipa, pokušati objasniti pojavu te tipske skupine u kontekstu političke situacije u Dalmaciji tog vremena.

U razdoblju ranoga srednjeg vijeka pojam Dalmacije dvojako se izražava u povijesnim izvorima bilo da se radi o Dukljaninovoj Bijeloj i Crvenoj Hrvatskoj,⁹⁰ bilo o Porfirogenetovoj Donjoj i Gornjoj Dalmaciji (*Dalmatia inferior et superior*)⁹¹ bilo da se radi o glavnim političkoteritorijalnim zajednicama iz tog vremena, koje jasno diferenciraju područje stare Hrvatske države od Splita prema sjeveru, od drugih samostalnih pokrajina od Splita prema jugu, počevši od neretljanske Paganije, preko Zahumlja, Travunije do Duklje.⁹²

Državna vlast i crkvena jurisdikcija na tom području mijenjaju se u pojedinim razdobljima ranoga srednjeg vijeka, pa su, prema tome, politički i vjerski uvjeti, koji su mogli utjecati na pojavu i razvitak arhitektonskih formi u 10. st. sasvim različiti od onih, koji su na području gdje se razvio kupolni tip postojali u 11. stoljeću.

Za vrijeme poznatih crkvenih sabora 925. i 928. g. utjecaj splitske crkve snažan je na čitavom dalmatinskom teritoriju. Nasuprot tome, u 11. st. dubrovačka nadbiskupija ima već metropolitansku ulogu⁹³ i njezina jurisdikcija na prostoru formiranja jednobrodnog kupolnog tipa je neosporna. Najveća koncentracija ranosrednjovjekovnih kupolnih crkava nalazi se na Elafitskim otocima (Šipanu, Lopudu, Koločepu), pa je sasvim logično tu pojavu povezati s utjecajem dubrovačke crkvene organizacije, koja se osniva kao nadbiskupija pri koncu 10. st. i nakon privremene degradacije na biskupski rang povratila je nadbiskupsku titulu g. 1076.

⁸⁹ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1975.

⁹⁰ *O. c.*, 117.

⁹¹ *O. c.*, 37.

⁹² *Ibid.*

⁹³ V. Foretić, *Povijest Dubrovnika*, Zagreb 1980.

U povijesti graditeljstva poznati su primjeri da se arhitektonski oblici prenose i određenim crkvenim kanonima, kao što je npr. bio slučaj s naredbom moskovskog patrijarha Nikona, koji je tražio »u okviru zakona i pravila, a u skladu s crkvenim statutima, da se crkve grade s jednom, tri ili pet kupola, ali nikada s krovom šatorastog oblika«. ⁹⁴ Zato ne bi trebalo isključiti ni mogućnost da je i pojava južnodalmatinskog kupolnog tipa rezultat jednog, prvenstveno crkvenog programa gradnje. U taj program lako su se mogle uključiti i političke vlasti, na što upućuje i činjenica da zetski kralj Mihajlo podiže kraj Stona crkvu, koja pripada istom tipu.

Osnivanje posebne dukljanske nadbiskupije u Baru g. 1081. ne bi trebalo dovesti u vezu s difuzijom jednobrodnog kupolnog tipa, jer osim spomenute crkve sv. Đorđa u Titogradu, koja je, kako je rečeno, morfološki bliža apuljskoj varijanti ovog tipa, nema na dukljanskom području sačuvanih građevina koje bi pripadale ovoj skupini, pa će se tek s romaničkom arhitekturom u Kotoru jednobrodni kupolni tip izraziti pojaviti i na tom prostoru.

Što se tiče sjeverne granice rasprostranjenosti južnodalmatinskog kupolnog tipa, dvije sačuvane građevine: Sv. Petar u Omišu i Sv. Nikola kraj Selaca na Braču, jasno ukazuju na to da je i čitavo neretljansko područje sve do svojih sjevernih granica bilo uključeno u taj isti program crkvene gradnje. Veoma uvjerljivi historiografski zaključci Nade Klaić o ponovnom usponu Neretljanske kneževine u 11. st. i njezinim granicama do Žrnovnice, uključujući i primorske padine Poljica, ⁹⁵ potvrđuje na svoj način i arhitektonska topografija južnodalmatinskog kupolnog tipa, koji se, dakle, ne može vezivati ni uz staru hrvatsku državu ni uz splitsku metropoliju.

Na koncu ne može se zanemariti ni okolnost da se sjeverne granice ovoga tipa uglavnom podudaraju sa sjeverozapadnim granicama Bizanta u vrijeme cara Bazilija II (976—1025).

* * *

Izložena građa, kojom se nije težilo detaljnijoj tipološkoj obradi regionalnih karakteristika predromaničke arhitekture u Dalmaciji, već početnom usmjeravanju istraživanja u tom pravcu, pokazuje da su regionalna obilježja u graditeljstvu ranoga srednjeg vijeka u nas veoma izrazita i jasna. Četiri arhitektonska tipa, navedena u vidu primjera kao prilog takvu zaključku, mogla bi se još dopuniti i drugim tipovima kao što su križnočetverolisne varijante u sjevernoj Dalmaciji i na kvarnerskom području ⁹⁶, longitudinalne građevine tzv. kraljevske gru-

⁹⁴ C. Mango, *Architettura bizantina*, Milano 1978, 194.

⁹⁵ N. Klaić, *Povijest Hrvata*.

⁹⁶ T. Marasović, *Prilog morfološkoj klasifikaciji*, 27—31.

pe u Dalmatinskoj zagori i na sjevernodalmatinskom primorju⁹⁷ i drugi oblici. Njihova pojava i difuzija na našem tlu bila je ovisna ne samo o prodoru arhitektonskih utjecaja iz velikih umjetničkih središta nego i o posebnim političkim i crkvenim prilikama u svakoj pojedinoj regiji istočnojadranskog prostora.

Summary

REGIONALISM IN EARLY MEDIAEVAL ARCHITECTURE IN DALMATIA

The author is concerned with the problem, that earlier historians of art used to skip over, and that is regional characteristics of pre-Romanesque architecture in Dalmatia. Morphological studies of the architecture from that period have revealed variety of types in Dalmatia in many cases related to a smaller or wider geographical region.

The author has based his study on four characteristic types of early mediaeval churches which enable him to develop his thesis on regionalism, which he tried to explain through socio-political (and, naturally, ecclesiastical) events in early mediaeval Dalmatia.

1st example: aisleless type on the island of Brač

Pre-Romanesque small churches on the island of Brač belong to one of the biggest regional groups of the same type concentrated on a smaller geographic region in Dalmatia. The author mentions 11 churches characterized by a barrel vaulted nave, articulated with lesenes and stripes and niches in the interior. The outer wall of the apse is usually a rectangular one.

In contrast to the Early Christian churches, showing Salonitan influence and situated on the northern coast of the island the appearance of pre-Romanesque churches from the 11th century (some even from the 12th century) must be the result of the settling down of the Neretvans and the second wave of the christianization of the people on the island.

2nd example: central structures with a single apse in northern Dalmatia

These churches are preserved only on the islands of Iž, Dugi otok and Rovanjaska to the north of Zadar. They are characterized by a circular or square or rectangularly shaped plan topped by a dome and with a round apse on the eastern end. They were built in small settlements lacking financial means, but wanting to imitate a monumental model: the church of St. Donat at Zadar.

⁹⁷ V. Gvozdanović, Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest evropske predromanike, *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split 1978.

3rd example: hexaconchal type («hexachora»)

Until now there are 8 churches of hexaconchal type in the pre-Romanesque architecture in Dalmatia: 3 in the vicinity of Split and 5 near Zadar. They consist of a round domed central nave and 6 conchs arranged around it. Many of such churches bear the name of the same saint (St. Michael, St. Mary) and their cult might be the result of the victory of orthodox doctrines in the region that earlier was under the influence of heretic arianism.

The most significant structure of central type from the late Roman period in Dalmatia is Diocletian's Mausoleum which, as the cathedral of the big metropolis of Split, made great impact on the spreading of such types in the early Middle Ages, while the chronologically nearest archetype was the Early Christian baptistery of the cathedral at Zadar whose region yielded most numerous examples of hexaconchal structures.

4th example: aisleless domed type in southern Dalmatia

That is the most numerous group with almost 20 churches, better or worse preserved. It is spread only in southern Dalmatia between Boka Kotorska and Omiš. Aisleless barrel vaulted structure, mostly with a square apse and a small dome in the middle, thus showing that both longitudinal and central conception of the plan and space, are the characteristics of this type. The most numerous churches of this shape are on the islands Šipan, Lopud and Koločep. They belong to the 11th century which relates them with the development of the archbishopric of Dubrovnik. Similar type of churches can be also found in Apulia and Greece but with somewhat different architectural features.